

SÜLEYMAN PEYGAMBER KISSASINDA ANLATILAN “BELKIS’İN TAHTI”NI KİMİN GETİRDİĞİ KONUSUNUN KRİTİĞİ

Maşallah TURAN*

Öz

Kur’an-ı Kerim’in, on yedi yerde ismini zikretmek suretiyle kendisinden genişçe bahsettiği peygamberlerden biri de Süleyman Peygamber’dir. Genel manada onun, verilen nimetlere karşı nankörlük etmeyen, iyi huylu, hikmetle hareket eden, anlayış sahibi bir kul olduğu vurgulanır. Aynı şekilde Süleyman Peygamber’in kendisine ilim verildiği ve kuşdilinin öğretilmesi dâhil olmak üzere her konuda imkân bahşedildiği Kur’an’da yer almaktadır.

Bizim bu çalışmadaki amacımız, kıssanın bütünlüğü içerisinde anlatılan Belkıs’ın tahtını kimin getirmiş olabileceği konusunun tahlili olacaktır. Buna göre ilk etapta, kıssaya dair özet bir bilgi verilecektir. Ardından, kıssada bahsedilen önemli bir unsur olarak gördüğümüz Belkıs’ın tahtını, çok kısa bir zaman zarfında getirme/getirtme keyfiyetine dair farklı yorumlar gündeme taşınacak; son olarak, sözü edilmiş olan farklı görüşler arasından, “tahtı getirenin Süleyman Peygamber’in kendisi olduğu görüşü” üzerindeki değerlendirmeye yoğunlaşır bir neticeye varmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Süleyman, Peygamber, Mucize, Belkıs, Taht.

CRITICISM OF THE OPINIONS OF BRINGING TO BELKIS’S THRONE THAT DESCRIBED IN THE PROPHET SULEIMAN’S LIFE STORY

Abstract

One of the prophets that the Qur'an describes widely is the Prophet Suleiman by mentioning his name in seventeen places. In general, it is emphasized that he did not an ungrateful for the bounties, he was a good-natured man, wise-acting and a man of understanding. Likewise, it is described in the Quran that the Prophet Suleiman has been given the knowledge and every opportunity together with understanding of the language of birds.

Our purpose in this study will be the analysis of who have brought the Belkis's throne, which is explained in the Suleiman's life story. Accordingly, at the first stage, a short summary of the Suleiman's life story will be given. Then, different interpretations will be moved on the agenda on the subject of the bringing of Belkis's throne which we consider to be an important element mentioned in the story. Finally, by concentrating on the subject, it will be tried to reach a conclusion the among different views about the idea that the Prophet Suleiman has brought Belkis's throne.

Keywords: Suleiman/Solomon, Prophet, Miracle, Belkis, Throne.

Makale gönderim tarihi: 01.12.2017, kabul tarihi: 05.03.2018
Doi: 10.26791/sarkiat.360091

* Yrd. Doç. Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim dalı, masallahturan25@gmail.com

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm başta olmak üzere tefsir, hadis, tarih ve kısas-ı enbiyâ kitaplarında bir hükümdar-peygamber olarak Hz. Süleyman'dan, onun üstün vasıflarından, bir peygamber olarak kendisine verilen mucizelerden genişçe bahsedilmektedir.¹ Kur'an'da on yedi yerde ismiyle bahsedilen Hz. Süleyman'ın, Hz. Dâvûd'un vârisi olduğu, üstün kılındığı; şükreden, sâlih, hikmet sahibi, anlayışlı bir kul olduğu bildirilmektedir.² Böyle geniş bir zaviyeden bakıldığında Hz. Süleyman'ın hayatı ve kıssası, oldukça geniş bir çerçeveye sahip bir konudur.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki bizim bu çalışmadaki amacımız, makalenin adından anlaşılacağı üzere Süleyman Peygamber'in kıssasının bütün yönlerini ve vermek istediği tüm dersleri ele alıp incelemek değildir. Zira bu tarzdaki kuşatıcı ve kapsayıcı bir amaç, esasen bir makalenin boyutlarını fazlasıyla aşacaktır. Onun için başlangıçta kıssayı özet bir şekilde hatırlattıktan sonra kıssa içerisinde yer alan Süleyman Peygamber'in, Belkıs'ın tahtını getirme/getirtme keyfiyetine dair bazı sorunları, kimi çelişkili yorumları mukayeseli olarak ele alıp değerlendirmeyi tercih ettik.

Hz. Süleyman, Kur'an'da isminden çokça bahsedilen bir peygamber olup, Hz. Davud'un oğludur. *“Bir de Davud'a Süleyman'ı bahsettik. Süleyman ne güzel kuldu. Çünkü o seslice tesbih edip Allah'a yönelirdi.”*³ O, dünyanın büyük nimetlerine mazhar olmuş; dillere destan, darb-ı mesellere konu olan muazzam bir saltanatın sahibiydi. Kuşdilini bilirdi, rüzgâr emrine amade idi ve istediği yere çok kısa zamanda gider gelirdi. İnsanlar, cinler ve kuşlardan müteşekkil orduları vardı. Bakır madeni, ilk kez kendisi için bir pınar gibi akıtılmıştı. Cinler, itirazsız hizmetini görür ve emrinden dışarı çıkamazlardı.⁴

Yukarıda meali verilen ayetten de anlaşıldığı üzere Kur'an-ı Kerim, Hz. Süleyman'ın güzel bir kul olduğunu, daima Allah'a yöneldiğini, Allah katında büyük bir değeri ve güzel bir yeri bulunduğunu açık bir şekilde belirtmektedir. Dolayısıyla Ahd-i Atık'te yer alan, Süleyman'ın son dönemlerinde putlara taptığı, Allah nazarında değerini yitirdiği, hükümdarlığının elinden alınmasıyla tehdit edildiği gibi rivayetler, hem İslâm'ın peygamberlik anlayışıyla hem de Kur'an'ın verdiği bilgilerle çelişmektedir.⁵ Bu hususu burada bir antiparantez olarak belirtmekte fayda vardır.

¹ Ömer Faruk Harman, “Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, yıl: 2010, C. 38, s. 59; Harman, hazırladığı maddede, Hz. Süleyman'ın Kur'an'da 16 yerde ismen geçtiğini söylemektedir, hâlbuki bizim yaptığımız araştırmada bu sayının 17 olduğu tespit edilmiştir. Harman'ın sayıdaki hatası, Bakara Suresi 102. ayette, Süleyman ismi iki kez geçmesine rağmen bunu bir olarak görmesinden kaynaklanmıştır. “On altı yerde” ifadesi yerine “on altı ayette” ifadesi kullanılmış olsaydı, bu durumda yapılan tespit doğru olurdu. *“Tuttular da Süleyman'ın mülküne dair şeytanların uydurdukları şeyin ardına düştüler. Hâlbuki Süleyman inkâr edip kâfir olmadı, lakin o şeytanlar kâfirlik ettiler...”* (2 Bakara, 102)

² Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres lielfâzi'l-Kur'an'il-Kerim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1990, s. 357-358

³ 38 Sa'd, 30

⁴ Abdullah Aydemir, “Hz. Süleyman (A.S.)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I, İzmir 1983, s. 173

⁵ Ömer Faruk Harman, “Süleyman”, *DİA*, yıl: 2010, C. 38, s. 59

Yine Kur’an’da yer alan bilgilere göre, şeytanlar Hz. Süleyman’ın hükümranlılığı hakkında yanlış sözler ortaya atmışlar, Yahudiler de bu gerçek dışı dedikoduları kabul etmişlerdir. Hâlbuki Süleyman kâfir de olmamış, büyü de yapmamıştır. *“Tuttular da Süleyman’ın mülküne dair şeytanların uydurup izledikleri şeyin ardına düştüler. Hâlbuki Süleyman inkâr edip kâfir olmadı, lakin o şeytanlar kâfirlik ettiler; insanlara sihir öğretiyorlar ve Bâbil’de Harut ve Marut’a, bu iki meleğe indirilen şeyleri öğretiyorlardı. Hâlbuki o ikisi "biz ancak ve ancak sizi denemek için gönderildik, sakın sihir yapıp da kâfir olmayın!" demeden kimseye bir şey öğretmezlerdi. İşte bunlardan karı ile kocanın arasını ayıracak şeyler öğreniyorlardı. Fakat Allah’ın izni olmadıkça bununla kimseye zarar verebilecek değillerdi. Kendi kendilerine zarar verecek ve bir fayda sağlamayacak bir şey öğreniyorlardı. Yemin olsun ki, onu her kim satın alırsa, onun ahirette bir nasibi olmayacağını da çok iyi biliyorlardı. Hakkıyla bilselerdi, uğruna canlarını sattıkları şey ne çirkin bir şeydi.”*⁶

Yine Kur’an’ın ifadesine göre Hz. Süleyman, asâsına dayalı vaziyette iken vefat etmiş, hâlbuki emrinde çalışan cinler, ancak bir ağaç kurdu asâsını yiyip de Süleyman yere düşünce öldüğünü anlamışlardır. *“Ne zaman ki Süleyman’a ölümü hükmettik, cinlere onun ölümünü sezdiren olmadı. Yalnız bir güve böceği yere dayandığı asâsını yiyordu. Bu sebeple Süleyman yere yıkılınca ortaya çıktı ki, cinler eğer gaybı biliyor olsalardı, o zilletli azap içinde bekleyip durmazlardı.”*⁷

Hz. Süleyman’ın kırk yıl saltanat sürdüğü ve elli üç yaşında vefat ettiği nakledilmektedir.⁸

Kur’an-ı Kerim, Hz. Süleyman’ın keskin zekâsıyla, engin bilgisi ve hikmetiyle karmaşık meseleleri kolayca çözüme kavuşturma yeteneğinden de söz etmektedir. *“Davud ve Süleyman’ı da (hatırla). Hani onlar ekin hakkında hüküm veriyorlardı. Hani milletin koyunları (geceleyin) ekin içinde yayılmıştı, biz onların hükmüne şahittik. Biz onu(n hükmünü) hemen Süleyman’a bildirmiştik; (zaten) her birine hüküm ve ilim vermiştik.”*⁹ *Davud’la beraber tesbih etsinler diye, dağları ve kuşları buyruk altına aldık. (Bütün bunları) yapan bizdik.”*¹⁰ *“Andolsun ki biz, Davud’a*

⁶ 2 Bakara, 102

⁷ 34 Sebe’, 14

⁸ Bazı kaynaklarda elli iki yaşında vefat ettiği söylenmektedir. Harman, “Süleyman”, *DİA*, yıl: 2010, C. 38, s. 60

⁹ Hz. Süleyman’ın olayları değerlendirme ve problemleri çözme kabiliyeti oldukça üstündür. Bu durumun Kur’an’da da atıf yapılan bir örneğinde şöyle anlatılmaktadır: Bir koyun sürüsü geceleyin bir ekin tarlasına girip zarara yol açar. Ekin sahibi ile sürü sahipleri arasındaki davada hâkimlik yapan Dâvûd ve Süleyman farklı kararlar verirler. Hz. Dâvûd koyunların ekin sahibine tazminat olarak verilmesine hükmeder, oğlu Süleyman ise şu hükmü verir: Ekin tarlası sürü sahiplerine verilmeli, onlar ziyandan önceki haline gelinceye kadar tarlanın bakımını üstlenmelidir. Koyunlar da tarla sahibine verilmeli, tarlası eski bakımlı haline gelinceye kadar bu koyunların sütünden, yününden ve yavrularından yararlandırılmalıdır. Hz. Dâvûd oğlunun bu ictihadını beğenerek kendi görüşünden vazgeçer. *“Biz onu(n hükmünü) hemen Süleyman’a bildirmiştik; (zaten) her birine hüküm ve ilim vermiştik. Davud’la beraber tesbih etsinler diye, dağları ve kuşları buyruk altına aldık. (Bütün bunları) yapan bizdik. (21 Enbiyâ, 78-79)”* Hz. Süleyman’ın mesele çözmedeki maharetine ve kararlarındaki isabete örnek olarak, aynı çocuğu sahiplenen iki kadın olayı da hadislerde yer almaktadır. Harman, “Süleyman”, *DİA*, yıl: 2010, C. 38, s. 59

¹⁰ 21 Enbiyâ, 78-79

ve Süleyman'a bir ilim verdik. Onlar: "Bizi mü'min kullarının birçoğundan üstün kılan Allah'a hamd olsun" dediler. Süleyman Davud'a varis olup dedi ki: "Ey insanlar! Bize kuşdili öğretildi ve bize her şeyden (nasip) verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur."¹¹ Yukarıdaki ayette bahsedilen, Hz. Süleyman'ın olayları değerlendirme ve problemleri çözme kabiliyetini gösteren "ekin meselesi" hakkında şu açıklamalar yapılmaktadır: Bir koyun sürüsü geceleyin bir ekin tarlasına girip zarara yol açar. Ekin sahibi ile sürü sahipleri arasındaki davada hâkimlik yapan Dâvûd ve Süleyman farklı kararlar verirler. Hz. Dâvûd koyunların ekin sahibine tazminat olarak verilmesine hükmeder, oğlu Süleyman ise şu hükme varır: Ekin tarlası sürü sahiplerine verilmeli, onlar ziyandan önceki haline gelinceye kadar tarlanın bakımını üstlenmelidir. Koyunlar da tarla sahibine verilmeli, tarlası eski bakımlı haline gelinceye kadar bu koyunların sütünden, yününden ve yavrularından yararlandırılmalıdır. Hz. Dâvûd oğlunun bu ictihadını beğenerek kendi görüşünden vazgeçer.¹²

Yukarıda meallerini verdiğimiz ayetlerde, özellikle iki husus vurgulanmaktadır. Birincisi; Davud'a ve Süleyman'a bir ilim ve hüküm verildiğinin belirtilmiş olması; İkincisi ise Hz. Süleyman'ın dilinden kendisi ve babası hakkında "Ey insanlar! Bize kuşdili öğretildi ve bize her şeyden (nasip) verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur" diye belirtilen büyük imkânlardır.

Şimdi Süleyman Peygamberin kendisine verilen ilim, her şeyden verilen imkân ve nasip bağlamında, kıssanın asıl ele alacağımız kısmına yani tahtın getirilmesi meselesine geçelim.

Belkıs'ın Tahtının Getirilmesi

Tarih, yaklaşık olarak M.Ö. 1000 ila 900 yılları arasındadır. Hz. Süleyman babasının vefatından sonra hükümdarlık vazifesini devralmış, aynı zamanda Allah Tealâ onu peygamberlikle görevlendirmiştir. Hz. Süleyman ordusuyla Yemen'e, Sebe halkını Allah'a imana davet etmek üzere sefere çıkma hazırlıkları yapmaktadır. Zira Sebe halkı ve başındakiler, güneşe ve putlara tapmakta idiler.¹³

Bu hazırlıklar esnasında Süleyman Peygamber, cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan ordusunu teftiş etti,¹⁴ emri altındakilerden biri olup ordusunda yer alan Hüdhüd kuşunu bu teftiş esnasında göremedi. Hz. Süleyman Hüdhüd'ü göremeyince sinirlendi ve "Hüdhüd'ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı? Ya bana (mazeretini gösteren) apaçık bir delil getirecek, ya da onu şiddetli bir azaba uğratacağım yahut boğazlayacağım!" dedi.¹⁵ Bu sırada Hüdhüd, "Derken uzun zaman geçmeden geldi ve dedi ki: Senin bilmediğin bir şey öğrendim ve sana Sebe'den sağlam bir haber getirdim"¹⁶ ayetinden anlaşıldığı kadarıyla, ya Sebe krallığındaydı veya krallığı gezmiş dönüş yolundaydı. Bu

¹¹ 27 Neml, 15-16

¹² Harman, "Süleyman", *DİA*, yıl: 2010, C. 38, s. 59; Hz. Süleyman'ın mesele çözmedeki maharetine ve kararlarındaki isabete örnek olarak, aynı çocuğu sahiplenen iki kadın olayı da hadislerde yer almaktadır. Harman, a.g.m. s. 59

¹³ Bk., Hüseyin Okur, *Dünya Saltanatından Gerçek Büyüklüğe: Belkıs Kıssası*, <http://www.enfal.de/ev03.htm>, Erişim Tarihi: 19.09.2017

¹⁴ "Cinlerden, insanlardan ve kuşlardan müteşekkil orduları Süleyman'ın hizmetinde toplandı, hepsi bir arada (onun tarafından) düzenli olarak sevkediliyordu." 27 Neml, 17

¹⁵ 27 Neml, 20-21

¹⁶ 27 Neml, 22

krallığın melikesi yani yöneticisi Belkıs idi, krallığı o yönetiyordu ve büyük bir ordu ile muhteşem bir hazineye hükmediyordu.¹⁷ Hüdhüd, Hz. Süleyman'ın yanına döndüğünde gecikmesinin sebebini söyleyip özür diledi ve Sebe krallığında gördüklerini anlattı: “Ben, dedi, senin bilmediğin bir şeyi öğrendim. Sebe'den sana çok doğru (ve önemli) bir haber getirdim. Gerçekten, onlara (Sebelilere) hükümdarlık eden, kendisine her türlü imkân verilmiş ve büyük bir tahta sahip olan bir kadınla karşılaştım. Onu ve kavmini, Allah'ı bırakıp güneşe secde ederlerken buldum. Şeytan, kendilerine yaptıklarını süslü göstermiş de onları doğru yoldan çıkarmış. Bunun için hidayete eremiyorlar.”¹⁸

Süleyman Hüdhüd'e “Doğru mu söyledin, yoksa yalancılardan mısın, bakacağız. Şu mektubumu götür, onu kendilerine ver, sonra onlardan biraz çekil de ne sonuca varacaklarına bak. Süleyman'ın mektubunu alan Sebe melikesi: Beyler, ulular! Bana çok önemli bir mektup atıldı, dedi. Mektup Süleyman'dandır, Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla başlamaktadır. Bana karşı gelmeyin, başkaldırmayın, teslimiyet göstererek bana gelin diye yazmaktadır. Sonra Melike sözüne devam ederek şöyle dedi: Beyler, ulular! Bu işimde bana bir fikir verin. Bilirsiniz ki siz yanımda olmadan hiçbir işi kestirip atmam. Onlar, şöyle cevap verdiler: Biz güçlü kuvvetli kimseleriz, zorlu savaş erbabıyız, buyruk ise senindir; artık ne emredeceğini düşün taşın. Melike; Hükümdarlar bir memlekete girdiler mi orayı perişan ederler ve halkının ulularını hakîr hâle getirirler. Herhalde onlar da böyle yapacaklardır, dedi. Ben şimdi onlara bir hediye göndereyim de, bakayım elçiler ne (gibi bir sonuç) ile dönecekler”¹⁹, diyerek kendi tercihini beyan etti.

Elçiler Süleyman (a.s.)'ın karargâhına ulaşp hediyelerini takdim ettiler. Hz. Süleyman elçilere şöyle dedi: “Siz bana mal ile yardım mı etmek istiyorsunuz? Allah'ın bana verdiği şey, size verdiğinden daha hayırlıdır. Hediyeiniz ile siz sevinin, ben değil! Hükümdarınıza dönün ve ona söyleyin ki, asla karşı koyamayacağı ordularla gelir, onları hor ve hakîr bir durumda yurtlarından sürer çıkarırım.”²⁰ Elçiler geri dönüp Belkıs'ın yanına vardılar. Süleyman'ın dediklerini bir bir anlattılar. Bunun üzerine Belkıs kavminin ileri gelenlerini toplayarak Süleyman'ın karargâhına doğru yola koyulmaya karar verdi ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra da yola koyuldu. İşte bu esnada Hz. Süleyman kendisini ziyarete gelmekte olan Belkıs ve beraberindekilerin ulaşmasından önce, kraliçenin tahtının olağandışı bir yolla kendisine getirilmesi talebini dile getirdi.²¹ Hüdhüd ile geçen konuşma kıssasında, Hz. Süleyman'ın ordusuyla beraber San'â'ya kadar

¹⁷ Bk., İbn Kesîr, Ebu'l Fidâ İsmail ed-Dımeşkî, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, İhtisar ve Tahkîk: Sâbûnî, Muhammed Ali, Daru'l-Fikir, Lübnan-Beyrut, 1419 (1999), II, 270

¹⁸ 27 Neml, 22-24

¹⁹ 27 Neml 27-35

²⁰ 27 Neml 36-37

²¹ Bk., Hüseyin Okur, *Dünya Saltanatından Gerçek Büyüklüğe: Belkıs Kıssası*, <http://www.enfal.de/ev03.htm>, Erişim Tarihi: 19.09.2017; Muhammed Esed, ayette geçen arş (taht) terimiyle ilgili olarak şöyle demektedir: “Taht (arş) terimi burada ve bundan sonraki ayetlerde mecazî yahut deyimsel anlamıyla yani ‘hükümlerlik’ ya da ‘iktidar/kudret’ anlamında kullanılmaktadır.” (Muhammed Esed, Kur'an Mesajı, II, 769 dph. 31) Bu yorumda dikkat edilmesi gereken husus şudur: Taht, gerçekte hükümlerlik ve iktidarı temsil eden bir unsurdur. Ancak tahtın iktidar ve hükümlerlik temsil etmesi, onun mecaz olmasını yani gerçekliğinin olmamasını gerektirmez.

vardığına dair bir rivayet bulunmaktadır. Sebe'nin, San'â'dan üç günlük uzaklıkta olduğu zikredilmiştir. Bazıları da bu sırada, Hz. Süleyman San'â'dan dönmüş, Şam toprağında bulunuyordu, demişlerdir. Bu takdirde ise Şam ile Sebe' arasının iki aylık uzaklıkta olduğu söylenmektedir.²² Böyle uzak bir mesafeden bir yıldırım, bir elektrikte ve bir telgrafta görülebilen bir süratle tahtı getirtmek isteyen Süleyman Peygamber,²³ bu yolla, Yüce Allah'ın kendisine ihsan ettiği hükümlerinin, kendisinden önce kimseye verilmeyen ve kendisinden sonra da kimseye verilmeyecek olan saltanatın büyüklüğünü göstermek istiyordu. Yanısıra sarayından ayrılmadan önce tahtını korumaklar, kilitler ve bekçilerle muhafaza altına alan Belkıs'ın ve beraberindekilerin yanında bu harikulade büyük olayı, peygamberliğine bir delil kılmak istiyordu.²⁴

Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “*Ey ileri gelenler! Onlar teslim olmuş olarak gelmezden önce hanginiz onun tahtını bana getirecek?*” Cinlerden güçlü kuvvetli hilebâz biri: “*Sen şu makamından kalkmadan onu sana getirebilirim. Gerçekten de hem buna gücü yeten hem de güvenilir biriyim*” dedi. Yanında kitaptan bir ilim bulunan ise: “*Sen gözünü açıp kapamadan onu sana getiririm*” dedi. Tahtı yanında duruyor görünce de: “*Bu, Rabbimin lûfundandır. O beni imtihan ediyor; acaba şükür mü yoksa nankörlük mü edeceğim. Tabii ki şükreden ancak kendi nefsi için şükretmiş olur, dedi.*”²⁵

Tahtı, Kimin Getirdiği Hakkındaki Görüşler

Belkıs'ın tahtının getirilmesi konusu Hz. Süleyman'ın meclisinde görüşülürken, cinlerden olan İfrit'in sözünden sonra söze giren kişiyi, Kur'an'ın tanımlamasıyla “Kitap” ilmine vakıf olan ve “Ben onu, henüz sen gözünü açıp yummadan getiririm” diyen zatı tesbite çalışan müfessirler, önce bunun meleklerden mi, yoksa insanlardan mı olduğu konusunda farklı fikirler ileri sürmüşler, sonra da her iki takdire göre ismi ve kimliği üzerinde ihtilafa düşmüşlerdir. Bu hususta, Cebrail (a.s.) idi; Cenab-ı Hakkın kendisiyle Hz. Süleyman'ı te'yid ettiği bir melekti; Hızır (a.s.) idi; İsm-i A'zam'ı bilen ve aynı zamanda sıddık bir kişi olan Hz. Süleyman'ın veziri Asıf/Asaf idi,²⁶ İsm-i A'zam'ı bilen herhangi bir şahıstı,²⁷ Deniz içinde bir

²² Bk. Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (Sadeleştirme), Azim Dağıtım, İstanbul, tsz., VI, 144

²³ “Bir yıldırım, bir elektrikte, bir telgrafta görülen bu sürat, bir cisimde de görülebilir.” Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 145

²⁴ Bk., İbn Kesîr, Ebu'l Fîdâ İsmail ed-Dîmeşkî, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, İhtisar ve Tahkîk: Sâbûnî, Muhammed Ali, Daru'l-Fikir, Lübnan-Beyrut, 1419 (1999), II,270

²⁵ 27 Neml 38-40

²⁶ Bazı kaynaklarda “Asaf” şeklinde geçmekle beraber, bazılarında da “Asıf” şeklinde okunuşu tercih edilmektedir. Örneğin Elmalılı şöyle demektedir: “Yanında kitaptan ilmi olan kimse ben sana onu, gözünü açıp kapamadan getiririm, dedi. Bu kişinin kim olduğu hakkında değişik sözler vardır. İbnü Mes'ud'a göre: Hızır (a.s.)dır. İbn Abbas'ın meşhur görüşüne göre, Hz. Süleyman'ın veziri Asaf b. Berhiya'dır ki, sıddık (dosdoğru) idi. Dua edildiğinde Allah'ın mutlak kabul edeceği ism-i azamı bilirdi Hz. Süleyman'ın bir mucizesi olarak veziri böyle bir keramet göstermiştir.” Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 143; Kelimenin “Asıf” şeklindeki zabtı için örnek olarak bk., İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdulhak el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, Dâr-u İbn Hazm, Beyrut, tsz., s. 1422

²⁷ “Hz. Süleyman, göz yumup açma süresinde Belkıs'ın tahtını Sebe ülkesinden Kudüs'e getiren ve ism-i a'zamı bildiği rivayet edilen veziri Âsaf b. Berhiyâ ile birlikte anılmış, dönemin sultanıyla vezirleri de onlara benzetilmiş, sahip olduğu kudret ve saltanat ise (mülk-i Süleyman) mutlak bir ihtişâmın sembolü sayılmıştır.” Bk., Akaya, “Süleyman”, *DİA*, yıl: 2010, C. 38, s. 60-62

adada ikamet eden ve fakat tesadüfen olayın cereyan ettiği gün Süleyman’ı görmeye gelmiş bulunan sâlih bir kul idi; İsrail oğullarından İsm-i A’zam’ı bilen biri idi; yine aynı milletten olduğu söylenen bir “abid” idi; mahlûkatın kaderini elinde bulunduran bir melekti; Hz. Süleyman’ın bizzat kendisi idi gibi ihtimaller ortaya atılmışlardır.²⁸

Şimdi bu ihtimalleri tefsirlerimizde yer alan bilgiler ışığında detaylandırma yoluna gidelim. Taberî’nin (V. 310/923) tefsirine baktığımızda şu bilgileri görebilmekteyiz:

“Cinlerden bir İfrit,²⁹ ‘sen yerinden kalkmadan ben onu sana getiririm, buna gücüm yeter ve ben güvenilir biriyim’ deyince, Hz. Süleyman şöyle dedi: Ben bundan daha hızlısını istiyorum. ‘Yanında kitaptan bir ilim olan kimse’, -ki bu kişi insanlardan bir erkektir, yanında kitabın ilmi bulunmaktaydı ve de onda Yüce Allah’ın kendisiyle dua edildiğinde icabet ettiği en büyük ismi bulunmaktaydı.- dedi ki: Sen gözünü açıp kapamadan ben onu sana getiririm. İsm-i azamla dua etti. Taht yanlarında hazır oldu, Süleyman Peygamberin önüne konuldu. Bunu Allah yaptı.”³⁰ “Ayetle ‘yanında kitaptan bir ilim bulunan kişi’ diye bahsedilen, Ademoğullarından, İsrailoğullarından biri idi,³¹ bazıları onun isminin Belihâ olduğunu söyledi.³² Kendisiyle dua ettiği Allah’ın ismi ise “Yâ ze’l-celâl ve’l-ikrâm” idi. İbn Zeyd’den nakledildiğine göre bahsedilen kişi, denizde bir adada yaşayan ibadete düşkün bir adamdı, çıkageldi, ifriti duyunca Allah’ın isimlerinden bir isimle dua etti, bir de ne görsün, taht iki gözü önünde taşınmaktaydı!³³ Başkaları da onun ism-i a’zamı bilen ve siddik bir kimse olan Âsef b. Berhiyâ olduğunu söylediler.”³⁴

Bu meyanda Kur’an dili üzerine yaptığı linguistik tahlillerle ön plana çıkan müfessir Zemahşerî (V. 538/1144) şöyle der:

“Denildi ki sözü edilen kişi, Hz. Süleyman’ın kâtibi Âsif b. Berhiyâ’dır. O doğru sözlü ve âlim bir zattı. Yine denildi ki onun ismi “Ustûm”dur. Cebrail olduğu söylendi. Yüce Allah’ın, Hz. Süleyman’ı kendisiyle desteklediği bir melek de dendi. Yine denildi ki, o, Süleyman Peygamberin bizzat kendisidir. Sanki o yani Hz. Süleyman, İfrit’i yavaş bulmuş ve ona “Ben sana, senin söylediğinden daha hızlısını göstereyim” demiştir. İbn Lehîâ’dan nakledildiğine göre o kişinin, Hızır olduğu da söylenmiştir.”³⁵

Tefsirinde, kendi döneminden önce yazılan Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ından çokça faydalanan Kâdî Beyzavî (V. 685/1286) şöyle der:

“Ayetle bahsedilen şahıs, Hz. Süleyman’ın veziri olan Âsif b. Berhiyâ’dır veya Hızır’dır veya Cebrail (a.s.)dır. Ya da Cenab-ı Allah’ın Süleyman Peygamberi kendisiyle desteklediği bir melektir. Yahut Hz. Süleyman’ın bizzat kendisidir. Bu durumda “yanında kitaptan bir ilim olan kimse” şeklinde Hz. Süleyman’dan bahsedilmesi, ilmin şerefini/değerini göstermek içindir. Çünkü bu keramet/olağanüstü olay, ilim sebebiyle gerçekleşti. İfrite söylenen “göz açıp-kapamadan ben sana onu getiririm” sözüne gelince, sanki Süleyman Peygamber onu yavaş buldu ve bunun üzerine ona bu sözü söyledi. Ya da tahtın getirilmesiyle onlara bir mucize göstermek istedi de önce onlara

²⁸ Aydemir, “Hz. Süleyman (A.S.)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İFD I*, s. 213-214

²⁹ İfrit; ileri gelen, inatçı ve güçlü anlamına gelmektedir. Bk., Taberî, Ebu Ca’fer Muhammed İbn-i Cerîr, *Câmiu’l-Beyân an Te’vil-i Âyi’l-Kur’ân*, Tahkik: Abdullah İbn Abdilmuhsin et-Turkî, Dâr-u Hicr, Kahire, tsz., XVIII, 66

³⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vil-i Âyi’l-Kur’ân*, XVIII, 61

³¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vil-i Âyi’l-Kur’ân*, XVIII, 69-70

³² Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vil-i Âyi’l-Kur’ân*, XVIII, 68-69

³³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vil-i Âyi’l-Kur’ân*, XVIII, 70

³⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vil-i Âyi’l-Kur’ân*, XVIII, 71

³⁵ Zemahşerî, Cârullah Ebu’l Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavamidi’t-Tenzil ve Uyûni’l-Ekâvil fi Vucûhi’t-Te’vil*, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1415 (1995), III, 355

meydan okudu sonra değil başkalarına, cinlerin ifritlerine bile verilmeyen imkânların kendisine verildiğini onlara göstermiş oldu.”³⁶

İzz b. Abdisselam’a (V. 660/1262) göre; bahsedilen kişi, Süleyman Peygamberin kendisiyle desteklendiği bir melektir. Ya da ins ve cin ordularından biridir veya Hz. Süleyman’ın kendisidir. Yahut insanlardan biridir, Melihâ veya Ustûm ya da Âsîf b. Berhiyâ’dır. Ya da Zü’n-Nûn-u Mısır’dır veya Hızır’dır.³⁷

İbn Kesîr (V. 774/1373), “yanında kitaptan bir ilim bulunan kişi” için, Hz. Süleyman’ın kâtibi olan Âsîf olduğu söylendi, der.³⁸

Celaleyn tefsirinde de bahsedilen kişinin, Yüce Allah’ın kendisiyle dua edildiğinde duayı kabul ettiği ism-i azamını bilen ve sıddik bir kimse olan Âsîf b. Berhiyâ olduğu belirtilir.³⁹

Mevdudî der ki; “Bazıları onun, şifahî Yahudi rivayetlerinde vezir olarak ismi geçen Âsîf b. Berhiyâ olduğunu zikreder. Ne Kur’an-ı Kerim’de, ne de sahih hadislerde bu konu hakkında hiçbir açıklamaya rastlamıyoruz.”⁴⁰

Sabûnî; müfessirlerin dediğine göre sözü edilen kişi, Âsîf b. Berhiyâ’dır, der.⁴¹

Konu hakkında en kapsamlı değerlendirmelerden birini yapması hasebiyle, kronolojik sıralamaya aykırı olmasına rağmen Razî ile Kurtubî’nin değerlendirmelerini sonlarda vermeyi daha faydalı bulduğumuzdan burada zikrettik.

Razî (V. 606/1210) konuyla ilgili olarak şöyle der:

“Ayette bahsedilen şahıs hakkında (âlimler) iki görüşe ayrıldılar: (1) Meleklerden olduğu söylendi. (2) İnsanlardan olduğu söylendi. Melek olduğu görüşünde olanlar da kendi aralarında ayrılığa düştüler. (1.a) Cebrail (a.s.) olduğu söylendi. (1.b) Yine Cenab-ı Allah’ın Süleyman peygamberi kendisiyle desteklediği bir melek olduğu da söylendi. İkinci görüşte olanlar da ayrılığa düştüler. (2.a) İbn Mesud’dan aktarılan görüşe göre onun Hızır (a.s.) olduğu söylendi. (2.b) Meşhur olan ve İbn Abbas’tan nakledilen görüşe göre ise onun Hz. Süleyman’ın veziri Âsîf b. Berhiyâ olduğu söylendi. O, ism-i azamı bilen sıddik bir adamdı ki o isimle dua ettiğinde duası kabul edilirdi. (2.c) Üçüncü olarak Katade’den nakledilen görüşe göre, ism-i azamı bilen insanlardan (tanınmayan) bir erkek idi. (2.d) Dördüncü olarak İbn Zeyd’den nakledilen görüşe göre, denizde bir adada bulunan salih bir adamdı. Bu olayın gerçekleştiği günde çıkıp Süleyman’a baktı. (2.e) Beşinci görüşe göre, o bahsedilen kişi bizzat Süleyman peygamberin kendisidir. Muhatabı ise (cinlerden) kendisiyle konuştuğu İfrittir. Hz. Süleyman bir mucize göstermeyi arzu etti de ilk planda onlara meydan okudu, sonrasında da İfrite, onun tahtı getireceği süreden daha kısa bir sürede bu işi yapacağını açıkladı. Bu sonuncu görüş, doğruya en yakın olan görüştür.”⁴²

³⁶ Beyzavî, Kâdı Nâsiruddin Ebu Said Abdullah İbn Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2011, II, 177

³⁷ İzz b. Abdisselam, Abdulazîz b. Abdisselam es-Sülemî, *Tefsîru’l-İzz b. Abdisselam*, Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1971, II, 42

³⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azîm*, II, 670

³⁹ Kenan, Muhammed, *Kurretu’l-Ayneyn ala Tefsiri’l-Celaleyn*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, tsz., s. 499

⁴⁰ Mevdudî, Seyyid Ebu’l-A’lâ, *Tefhimu’l-Kur’an*, Çev. Kayani, Muhammed Han ve dğr., İnsan Yayınları, İstanbul 1997, IV, 114

⁴¹ Sabûnî, Muhammed Alî, *Safvetu’t-Tefâsîr*, Dârü’s-Sabûnî, Kahire 2009, II, 376

⁴² Fahrüddin er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr Mefâtihu’l-Gayb*, Daru’l-Fikr, et-Tebatu’l-Ûlâ, Beyrut 1401 (1981), XXIV, 197

Razî’ye göre son sırada zikredilen görüş, doğruya en yakın olan görüştür. Bunun sebepleri ise şunlardır:

(1) Birincisi; “Ellezi” kelimesi dilde, bilinen bir olayda, bilinen bir şahsa işaret etmek için kullanılmaktadır. Bu olayda ise yanında kitaptan bir ilim olmakla bilinen kişi Süleyman Peygamberin ta kendisidir. Öyleyse kitap ilminin Hz. Süleyman’la ilgili olması zarurüdür. Burada en uzak ihtimal, bahsedilen kişinin Âsıf olduğunu söylemektir. Bununla birlikte deriz ki, Süleyman Peygamber Kitab’ı bilmekte Âsıf’tan kesinlikle daha bilgiliydi çünkü o bir peygamberdi. Öyleyse buradaki sözle Süleyman Peygamberin kastedildiğini söylemek daha doğrudur. (2) İkincisi; tahtın böyle kısa bir zaman diliminde getirilmesi oldukça yüksek bir derecedir. Eğer bu olay Süleyman için mümkün olmayıp, Âsıf için gerçekleştiyse bu durum Âsıf’ın Süleyman Peygamberden daha üstün olmasını gerektirir ki bu caiz değildir. (3) Üçüncüsü, şayet Süleyman Peygamber bu konuda Âsıf’a muhtaç kaldıysa bu durum, Hz. Süleyman’ın konumunun halkın gözünde kusurlu/tartışmalı olmasını gerektirirdi. (4) Dördüncüsü, Hz. Süleyman “Bu benim Rabbimin keremindedir, şükürde mi bulunacağım yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni imtihan etmek içindi.” demektedir. Bu sözün gelişi, Cenab-ı Allah’ın bahsedilen mucizeyi Hz. Süleyman’ın duasıyla gerçekleştirdiğini gerekli kılmaktadır.⁴³

Görüldüğü üzere Razî, konu hakkındaki farklı görüşleri son derece sistematik bir tarzda kategorize ettikten sonra, tercih ettiği görüşü, gerekçeleriyle birlikte net bir şekilde okuyucuya aktarmaktadır. Kendisinden önce, onun tercih ettiği bu görüş, bir-iki istisna dışında genellikle konu hakkındaki görüşlerden herhangi biri olmak üzere nakledilegelmiştir. Ancak o, bunu herhangi bir görüş gibi nakletmekle yetinmeyip bunun doğruya en yakın görüş olduğunu gerekçeleriyle birlikte izah etme yolunu seçmiştir. Bu nedenle tahtı getirenin Hz. Süleyman olduğu görüşü işitilince akla ilk planda Razî gelmektedir. Hâlbuki belirttiğimiz gibi kendisinden önce de birçok âlim buna, görüşlerden biri olarak kitaplarında yer verdikleri gibi Tabiinden olan Muhammed b. Münkedir gibi bazı âlimler de tahtı getirenin Hz. Süleyman olduğunu açıkça beyan etmişlerdir.

Şimdi bu husustaki bilgileri, müfessir Kurtubî’nin (V. 648/1251) değerlendirmeleri bağlamında biraz daha detaylı bir şekilde sunmak faydalı olacaktır.

Yalnız, Kurtubî’nin konu hakkındaki değerlendirmesinin ayrıntılarını vermeden önce vurgulamak gerekir ki o da, tahtı getirenin Hz. Süleyman olduğu görüşünün güzel bir bakış açısı olduğunu belirtmektedir. Kurtubî’nin bu noktada böyle bir kanaat izhar etmesi, Razî gibi bir kanaate sahip olduğunu çağrıştırmaktadır. Ancak o, Razî’nin yaptığı şekliyle gerekçelerini bir bir sıralamak suretiyle böyle bir tercihte bulunmamıştır. Bununla beraber ilk defa onun tefsirinde görebildiğimiz enteresan bir takım bilgiler de mevcuttur. O şöyle demektedir:

Âlimlerin çoğuna göre, “yanında kitaptan bir ilim olan kişi”, İsrailoğulları’ndan Âsıf b. Berhiyâ’dır. Yüce Allah’ın kendisiyle her ne istenirse kabul edip verdiği İsm-i Azam’ını biliyordu. Bu ise kendi dilinde Hayy ve Kayyûm’un karşılığı olan “Âhiyyen, Şerâhiyyen” isimleri idi. Süheylî’ye göre ise Âsıf, Hz. Süleyman’ın teyzesinin oğludur. Yine Süheylî’ye göre, bu şahsın Hz. Süleyman’ın kendisi olduğu da söylene de, sözün bağlamı buna elverişli değildir. İbn Atiyye ise (isim vermeksizin) bir grup âlimin, ayette bahsedilen kişinin bizzat Hz. Süleyman olduğunu söylediklerini belirtir.⁴⁴ Bu yoruma göre karşılıklı konuşmada ifrit “sen yerinden kalkmadan ben

⁴³ Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr Mefatihu’l-Gayb*, XXIV, 198

⁴⁴ İbn Atiyye herhangi bir isim vermeksizin şöyle demektedir: “Bir grup da onun Süleyman peygamberin kendisi olduğunu söylediler.” İbn Atiyye, *el-Muharreru’l-Vecîz Fî Tefsîri’l-Kitabi’l-Azîz*, s. 1422

onu sana getiririm” deyince, Hz. Süleyman bunu yavaş buldu ve onu küçümseyerek “sen gözünü açıp kapamadan ben onu sana getiririm” demiştir. Bu görüşü savunanlar, Hz. Süleyman’ın “Bu, Rabbimin fazlındandır” sözünü, delil olarak getirdiler. (Bu bilgileri verdikten sonra Kurtubî kendi tercihini belirtmek üzere şöyle demektedir:) Ben derim ki, İbn Atiyye’nin zikrettiği görüş, Nahhâs’ın kendi kitabı “Meâni’l-Kur’an”da dile getirdiği bir görüştür. Bu, Allah’ın izniyle güzel bir görüştür.⁴⁵

Kurtubî’den aktardığımız son ifadeden, sanki bu görüşü ilk defa dile getirenin “Meâni’l-Kur’an” yazarı Nahhâs olabileceği akla gelmektedir. Acaba gerçekten bu görüşü ilk defa dile getiren Nahhâs mıdır? Hâlbuki Nahhâs’ın konuyla ilgili değerlendirmesine baktığımızda durumun böyle olmadığı net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Zira o, “yanında kitaptan bir bilgi olan kimse” hakkında farklı görüşler olduğunu belirttikten sonra şöyle demektedir:

“Bahsedilen kimsenin Hz. Süleyman’ın kendisi olduğu da söylendi (kîle). Cinnî, Hz. Süleyman’a ‘sen yerinden kalkmadan ben onu sana getiririm’ deyince, benzeri yapılması zor olan bir iddiada bulunmuş oldu. Bunun üzerine Süleyman ona, ‘ben Allah’ın izin ve kudretiyle, sen gözünü açıp kapamadan, onu (orada) yok edip burada tekrar meydana getirecek şekilde,⁴⁶ senin söylediğinden daha yakın bir sürede o tahtı sana getirebilirim’, dedi.”⁴⁷

Nahhâs’ın yukarıda aktarılan ifadelerinden anlaşılan, bu görüşün ondan önce de dile getirildiğidir. Zira o, ‘bahsedilen kimsenin Hz. Süleyman’ın kendisi olduğu da söylendi’ gibi bir ifade kullanmaktadır. Öyleyse Nahhâs’tan önce de bu görüşü dile getiren âlimler olmuştur. Peki acaba bu görüşü daha önce dile getirenler kimlerdir? Ya da kaynaklarda yazıldığı kadarıyla bu görüşü ilk defa dile getiren kim olmuştur? Bu soruların cevaplarını bulmamıza ışık tutabilecek, Kurtubî’nin tefsirinde yer alan öteki bilgilere de bir göz atalım.

Kurtubî, değerlendirmesini şöylece devam ettirir:

“Ayette bahsedilen kişinin melek veya Hızır yahut Cebrail olduğu da söylenmiştir. Muhammed b. Münkedir de, onun Süleyman Peygamberden başkası olmadığını söylemektedir. İnsanlara gelince, gördüler ki Hz. Süleyman’ın yanında bir kişi var, ancak (gerçekte) durum söylendiği gibi değildir. İsrailoğullarından ilim ve fıkıh sahibi olan biri dedi ki “sen göz açıp kapamadan ben onu sana getiririm”. Süleyman dedi ki, haydi getir! O da dedi ki, “sen Allah’ın peygamberisin, peygamber (Davûd’un) oğlusun, şayet Allah’a dua edersen O sana getirir”. Bunun üzerine Hz. Süleyman Allah’a dua etti, Yüce Allah da tahtı onun huzuruna getirdi.”⁴⁸

İfadelerden anlaşıldığına göre, Muhammed b. Münkedir de tahtı getirenin Hz. Süleyman olduğunu kabul edenlerdendir ve bunu son derece net ifadelerle dile getirmektedir. Bu noktada Muhammed b. Münkedir’in kim olduğu büyük bir

⁴⁵ Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1971, XIII, 136

⁴⁶ “Tahtın nasıl geldiğini merak edenler bu konuda sözü hayli uzatmışlar ve özetle şunları söylemişlerdir: a) Yemen ülkesinde yere batan taht, arzın altından seyreterek geldi ve Süleyman’ın tahtının yanından çıktı; b) Allah’ın emri ile melekler yüklenip getirdi; c) Rüzgâr getirdi; d) Allah’ın kendisinde halk ettiği devamlı bir hareketle geldi e) Bulunduğu yer yarıldı ve Süleyman’ın yanından zuhur etti; f) Yer düdü ve böylece Süleyman’a ulaştı; g) Allah tahtı bulunduğu yerde yok etti, sonra Süleyman’ın meclisinde tekrar yarattı.” Aydemir, “Hz. Süleyman (A.S.)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İFD I*, s. 212-213

⁴⁷ Nahhâs, Ebu Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail, *Meâni’l-Kur’an-i’l-Kerîm*, Tahkîk: Muhammed Ali Sâbûnî, Mektebetu’l-Arabiyyeti’s-Suudiyyeti, et-Tebatu’l-Ûlâ, 1410 (1989), V, 134

⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XIII, 136-137

önem arz etmektedir. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’nin “İbn Münkedir” maddesinde şu bilgiler yer almaktadır:

“Ebû Abdillâh (Ebû Bekr) Muhammed b. el-Münkedir b. Abdillâh el-Kureşî et-Teymî (ö. 131/748). Hadis ve kıraat âlimi, zâhid. Medineli olup 60 (679) yılı civarında doğduğu zikredilmiştir. Hz. Âişe’nin dayısı olan babası Münkedir sahâbîdir; ancak onun sahâbî olmadığını söyleyenler de bulunmaktadır (İbn Abdülber, III, 533). Amcası Rebîa, kardeşleri Ebû Bekir ve Ömer Hicaz bölgesinin tanınmış fakihlerindedir. Münkedir’in Hz. Âişe’den yardım istediği, onun verdiği para ile satın aldığı câriyeden Muhammed, Ebû Bekir ve Ömer adlı oğullarının dünyaya geldiği kaydedilmektedir. İbnü’l-Münkedir Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Esmâ bint Ebû Bekir, Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerden, Urve b. zübeyr ve Saîd b. Müseyyeb gibi tâbiîlerden rivayette bulunurken kendisinden rivayet edenler arasında oğulları Yûsuf ve Münkedir’le Zührî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes gibi âlimler vardır. Güvenilirliğinde ittifak edilen ve aynı zamanda ileri gelen kıraat âlimlerinden biri olan İbnü’l-Münkedir’in 200’den fazla müsned hadis rivayet ettiği kaydedilmekte olup bunlardan bazıları Kütüb-i Sitte’de yer almıştır. İbnü’l-Münkedir’in dünyaya değer vermediği, ikramda bulunmayı sevdiği, fakirleri himaye ettiği belirtilmiş, İmam Mâlik onu insanların en âbidi ve zâhidi diye övmüştür. Zâhid kişiliğiyle tanınan Ebû Sahr el-Eylî ile her yıl hacca giden İbnü’l-Münkedir 131’de (748) vefat etti. 130 yılında öldüğü de kaydedilmiştir.”⁴⁹

Buna göre, Muhammed b. Münkedir, Hz. Ayşe’nin dayısı olan Münkedir’in oğlu olup güvenilirliğinde ittifak edilen önemli bir hadis ve kıraat âlimidir, tabiiinden olup hicrî 131 yılı gibi oldukça erken sayılabilecek bir dönemde vefat etmiş bir zattır. O halde konumuz açısından bakacak olursak, Hz. Süleyman kıssasında tahtı getiren kimsenin yine peygamberin kendisi olduğu fikrinin bu denli erken bir dönemde ve bu netlikte ifade edilmiş olması son derece önemlidir.

Bunun yanısıra Muhammed b. Münkedir’in olayı okuma biçimi de son derece enteresandır. Zira insanlar arasında Âsîf b. Berhiyâ olarak şöhret bulan şahsın bu olaydaki -kanaatimizce- olabilecek en mantıklı konumunu ifade eden bir izah getirmektedir. Ona göre de Hz. Süleyman’ın yanında ilim ve fıkıh sahibi bir kişi vardır. Ancak onun bu olaydaki konumu sonraları abartılarak anlatılmıştır. Zamanla unutulmuş ve abartılarak anlatılan olayın aslı şudur: O (yani Âsîf veya Hz. Süleyman’ın adamlarından ilim-fıkıh sahibi olan kişi), İfrit’in kibirli tavrını görünce ona haddini bildirmek üzere “sen göz açıp kapamadan ben onu sana getiririm” demiştir. Bunun üzerine Hz. Süleyman “haydi getir!” deyince o da şöyle demiştir: “Sen Allah’ın peygamberisin, peygamber Davûd’un oğlusun, şayet Allah’a dua edersen O sana getirir”. Bunun üzerine Hz. Süleyman Allah’a dua etmiş, Yüce Allah da Peygamberinin duası üzerine tahtı onun huzuruna getirmiştir.⁵⁰

Okumalarımız sırasında fark ettiğimiz bir husus da şudur: Hicrî 671 yılında vefat eden İmam Kurtubî’den önce, 516 yılında vefat eden ve ölüm tarihleri itibariyle 155 yıllık bir önceliğe sahip *Meâlimu’t-Tenzîl* tefsirinin sahibi İmam Beğavî, aynı bilgileri İbn Münkedir’den nakletmektedir.⁵¹ Büyük ihtimalle Kurtubî, tefsirine aldığı bu bilgiyi Beğavî’den almıştır, zira ufak tefek ilaveler dışında, ifadeler büyük bir benzerlik taşımaktadır. Hadis ve rivayet ilmi konusundaki otoritesi ve

⁴⁹ Mehmet Görmez, “İbnü’l-Münkedir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, yıl: 2010, C. 21, s. 157

⁵⁰ Bk., Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XIII, 136-137

⁵¹ Beğavî, Muhyi’s-Sünne Ebu Muhammed el-Huseyn İbn Mes’ûd, *Meâlimu’t-Tenzîl*, Tahkik: Muhammed Abdullah en-Nemr vd., Dâr-u Taybe, Riyad 1409 (1989), VI, 165

bilgisi itibariyle de ön plana çıkan ve bu nedenle “Muhyissünne (Sünneti yaşatan)” olarak anılan Beğavî'nin tefsirinde söz konusu edilen bilgiyi görebilmek,⁵² çalışmamız açısından önemli bir katkıyı beraberinde getirmektedir. Zira bununla hem Kurtubî'den önce bu bilgiyi kimin eserine aldığını; hem de Kurtubî'nin naklettiği bu bilgide yalnız olmadığını, kendisinden önce de bu bilginin nakledildiğini, dolayısıyla bu iki müfessirin birbirini desteklediğini görme imkânı elde ettik.

Yine okumalarımız sırasında İbnu'l-Münkedir'den nakledilen bilgiyi, hicrî 597 tarihinde vefat eden,⁵³ *Zâdu'l-Mesîr* tefsirinin sahibi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin de naklettiğini görmekteyiz. Vefat tarihi itibariyle İbnü'l-Cevzî, İmam Beğavî'den 81 yıl sonra, İmam Kurtubî'den ise 74 yıl öncesine denk gelmektedir. İbnü'l-Cevzî de İbnu'l-Münkedir'in bahsinde bulunduğumuz görüşte olduğunu belirtmektedir. Ancak o, burada Hz. Süleyman'la konuşan kimsenin Asıf'tan farklı bir kişi olduğunu söylemektedir:

“Tahtı getiren kişinin kim olduğu konusunda iki (ana) görüş vardır: (1). Birincisi; onun insan olduğu görüşüdür. Bu görüşü dile getirenler İbn Abbâs, Dahhâk ve Ebû Sâlih'tir. Bu görüşü benimseyenler de dörde ayrıldılar. (1/a). Birisi, onun İsrailoğullarından ismi Asıf b. Berhiyâ olduğudur. Bunu Mukâtil dile getirdi... (1/b). İkincisi, Adamlardan biri Hz. Süleyman'a göz açıp kapamadan tahtı getirebileceğini söyledi. Süleyman peygamber de ona, “haydi getir!” dedi. O adam da ‘sen peygamber oğlu peygambersin, şayet Allah’a dua edersen taht sana gelir, dua etti ve taht geldi. Bu görüşü Muhammed İbn Münkedir dile getirdi...”⁵⁴

İbnu'l-Cevzî, sözünün devamında, tahtı getirenin Hızır olduğunu söyleyenler olduğu gibi onun denizde bir adada yaşayan ibadetle meşgul bir adam olduğunu dile getirenlerin de bulunduğunu nakleder. İnsan olduğunu söyleyenlerin görüşlerini bu şekilde özetledikten sonra ikinci bir ana görüş olmak üzere melek olduğunu söyleyenlerin de onun Cebrail veya meleklerden herhangi bir melek olabileceği yönünde görüş beyan ettiklerini belirtir. Onun buradaki görüşleri sistematize etmedeki tavrı ile Razî'nin tefsirinde gördüğümüz üslup, büyük oranda birbirine benzer gözükmektedir.⁵⁵

Belkıs'ın tahtını getirenin Hz. Süleyman olduğunu ilk söyleyen kimsenin, kim olabileceği konusundaki bir bilgiye de son dönem âlimlerinden Alûsî'nin konuyla ilgili değerlendirmelerinde rastlamaktayız. Onun konu hakkındaki aktarımları şöyledir:

“Süleyman dedi ki ey ileri gelenler! Onlar Müslüman olarak gelmeden önce hanginiz bana onun tahtını getirebilir? Buradaki anlatımda atlanan açıklamalar var. Yani elçisi Belkıs'a döndü ve Süleyman'ın ettiği yemini ona söyledi. Bunun üzerine kraliçe gitmek üzere hazırlandı. Çünkü anladı ki o hiç şüphesiz bir peygamberdir, onunla savaşılabilmek mümkün değildir. Denildi ki Belkıs yola çıkınca tahtının, saraylarından en son sarayında bulunan ve birbiri içinde bulunan yedi evden/odadan sonuncusuna konulmasını emretti, kapıları iyice kapatıp kilitleti ve onu koruyacak bekçiler görevlendirdi. Sonra Süleyman'a gitmek üzere ileri gelenleriyle birlikte yola koyuldu... Abdullah İbn Şeddâd'a göre, Hz. Süleyman'a varmasına bir fersahlık mesafe kalınca, Süleyman

⁵² Mevlüt Güngör, “Beğavî, Ferrâ,” *DİA*, yıl: 1992, C. 05, s. 340

⁵³ Yusuf Şevki Yavuz - Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *DİA*, yıl: 1999, C. 20, s. 543

⁵⁴ İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman, *Zâdu'l-Mesîr Fi İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebu'l-İslamî Dâr-u İbn Hazm, et-Tebatu'l-Ülâ el-Cedîde, Beyrut 1423 (2002), s. 1047-1048

⁵⁵ Bk., İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr Fi İlmi't-Tefsîr*, s. 1048

Peygamber hanginiz bana onun tahtını getirebilir dedi.”⁵⁶ (Alusi konu hakkındaki farklı görüşleri belirttikten sonra, son olarak şu görüşe yer verir:) Cübbâî dedi ki, o, Süleyman Peygamberin bizzat kendisidir. Bu durumda cümlenin öncesinden ayrı getirilmesinin sebebi apaçıktır.⁵⁷ Zira bu durumda cümle, konuya açıklık getiren yeni bir başlangıç cümlesi olur. Sanki şöyle denmiş gibidir: İfrîr bu dediğini deyince Hz. Süleyman ne dedi acaba? Denildi ki şöyle şöyle dedi. Bu durumda Hz. Süleyman’dan ismiyle değil de ‘yanında kitaptan bir ilim olan kimse’ şeklinde bahsedilmesi, ilmin kıymetini göstermek ve bu harikulâde olayın ilim sebebiyle gerçekleştiğini vurgulamak içindir. Bu durumda ‘ben onu sana göz açıp kapamadan getiririm’ sözü, İfrîr’e karşı söylenmiş olur. Evet Hz. Süleyman tahtı derhal getirtmedi, aksine öncelikle kavmine ‘hanginiz getirebilir’ diye sordu. Sonra da dediğini dedi ve tahtı getirdi ki bununla kavmine, diğerleri bir yana cinlerin en güçlü olanlarının yapamayacağı bir şeyi yapabileceğini göstermiş oldu. Burada sadece İfrîr’in sözüne yer verilmesinin nedeni, aralarından özellikle onun tahtı getirmeye güç yetirebileceği davasında bulunmasından dolayıdır.⁵⁸

Yukarıdaki aktarımlardan anlaşıldığı üzere Alûsî, Belkıs’ın tahtını getirenin Hz. Süleyman’ın bizzat kendisi olduğu görüşünü Cübbâî’ye isnad etmektedir. Bu ifadelerden tahtı getirenin Hz. Süleyman olduğunu söyleyen ilk kişinin, sanki Mu’tezile mezhebinden Cübbâî olabileceği akla gelmektedir. Burada Cübbâî diye sadece nisbetiyle belirtilen âlimin; Ebu Haşim Cübbâî’nin babası, Basra Mu’tezilesi’nin önemli reislerinden kelim, tefsir ve fıkıh âlimi ve ayrıca *Tefsîrû’l-Kur’ân* isimli 100 cilt olduğu nakledilen eserin sahibi Ebu Ali Cübbâî olduğu düşünüldüğünde, İbn-i Münkedir’in yaşadığı döneme göre epey sonraki bir zamana karşılık geldiği açıktır. Zira Cübbâî’nin vefat tarihi hicrî 303 tarihidir.⁵⁹ Muhammed b. Münkedir’in vefat tarihi ise yukarıda belirttiğimiz gibi hicrî 131’dir. Arada ise 172 yıl gibi azımsanmayacak bir zaman söz konusudur. Bu noktada Alûsî’nin belki de İbn Münkedir’den nakledilen bilgiyi gözden kaçırmış olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Yine bu noktada, Belkıs’ın tahtını getirenin bizzat Hz. Süleyman olduğu görüşünü ilk dile getirenin Cübbâî olabileceği izleniminin, onun bir mu’tezilî olması sebebiyle, sonraki asırlarda bu görüşten uzak durulmasında ve Süleyman Peygamberin veziri veya kâtibi olduğu nakledilen Âsîf isminin ön plana çıkmasında etkili olduğu akla gelmektedir.

Ayrıca meşhûr mu’tezilî müfessir Zemahşerî’nin de *Keşşâf*’ında bu görüşü, Arap dili ve belâğatı açısından herhangi bir probleme yol açmadığı tarzındaki bir üslupla anlatması, başlarda mu’tezilî çizginin bu anlayışa daha çok sahip çıktığını akla getirebilecek bir vasatı göstermektedir. Dolayısıyla Cübbâî ve Zemahşerî gibi mu’tezilî âlimlerin bu görüşü savunmaları, söz konusu görüşten uzak durulmasında etkili olabileceğini düşündürmektedir. Zira bir görüş Mu’tezile’den nakledildiğinde, onun doğru olup olmadığı değerlendirmesine girmeden önce ihtiyatla karşılanacağı ve kabul edilmesinin çok kolay olmayacağı, ihtimalden uzak olmayan ve tarihi arka planı inkâr edilemeyecek olan sosyolojik bir vaka

⁵⁶ Âlûsî, Ebu’s-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Rûhu’l-Meânî fi Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Âzîm ve’s-Sab’il-Meşânî*, Dâr-u İhyâi’t-Turâsî’l-Arabiyyi, Beyrut tsz., XIX, 201

⁵⁷ Burada (yanında Kitap’tan bir bilgi olan kimseyle ilgili) cümlenin öncesine bağlanmaması, konuşan iki kişinin, söylediklerinin ve tahtı getirme konusundaki güçlerinin birbirinden son derece uzak olduğuna işaret etmek veya ilk konuşanın itibar edilecek bir derecede bulunmadığını vurgulamak içindir. Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, XIX, 203

⁵⁸ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, XIX, 203

⁵⁹ Bk., Yusuf Şevki Yavuz, “Cübbâî, Ebû Ali”, *DİA*, yıl: 1993, C. 8, s. 99-102

olarak görülebilmektedir.⁶⁰ Örneğin konu hakkında Ebu Hayyan'ın yaptığı değerlendirme bu konuda bazı ipuçları taşır niteliktedir ki o, şöyle demektedir: “Zemahşerî ve başkalarının zikrettiği, tahtı getirenin Hz. Süleyman olduğu görüşü, en tuhaf olan görüştür. Zira bu durumda Süleyman peygamber, kendi kendine şöyle demiş olur: Ben sana, sen göz açıp kapamadan o tahtı getiririm.”⁶¹ Görüldüğü üzere, Ebu Hayyan, tahtı getirenin Hz. Süleyman'ın bizzat kendisi olduğu görüşünü savunanların başını Zemahşerî'nin çektiğini akla getiren bir üslup kullanmaktadır. Bunun da söz konusu görüşten uzak durulmasında belli bir etki gücüne sahip olabileceği ihtimal dışı değildir. Yine Ebu'l Leys Semerkandî'nin de yaptığı değerlendirme benzer ipuçları taşımaktadır ki o şöyle demektedir: “Denildi ki, ‘yanında kitaptan bir bilgi olan kimse’, Cebrail'dir. Bu Mu'tezilenin görüşüdür, çünkü onlar evliyanın kerametlerini kabul etmiyorlar.”⁶² Dikkat edilirse burada, tahtı getiren kimsenin melek olabileceği görüşü de Mu'tezileye isnad edilmektedir. Hâlbuki bu iddia, gerçekçi bir bilgi olmaktan ziyade Âsîf dışındaki rivayetleri ve görüşleri zayıf gösterme maksadına dönük bir değerlendirme gibi gözükmektedir.

İmam Alûsî'nin naklettiklerine tekrar dönecek olursak, o, Cübbâî'nin görüşünü naklettikten sonra İmam'ın (Razî'nin) bu görüşü neden tercih ettiğini, tercih sebepleriyle birlikte anlatır.⁶³ Bu noktada, şu tarzda itirazlar geldiğine değinir:

“Bazıları dediler ki, burada ‘ben sana getiririm’ yerine, ‘ben onu, bir şahıs göz açıp kapamadan getiririm’ denmesi ve yine ‘onu görünce’ yerine ‘onu getirince’ denmesi sözün gelişine daha uygun düşerdi, deyip itirazda bulundular. Bu itiraza şöyle cevap verilmiştir: Bu ifade tarzıyla, Hz. Süleyman tahtı getirme işinde kendisinin herhangi bir güç ve kuvvetinin bulunmadığını vurgulamak istemiştir. Belki de burada daha açık olan bu sözü söyleyenin onun tabilerinden biri olmasıdır. Bu durumda da Hz. Süleyman'ın tahtı getirmeye gücünün yetmediği manası çıkmaz. Bu noktada olayın sadece sözle yani duayla gerçekleşmiş olması, güç ve kuvvete dayanmamış olması da zarar vermez.”⁶⁴

Burada, üzerinde durulması gereken önemli bir husus da “yanında Kitap'tan bir bilgi olan kişi” ifadesinde geçen ‘Kitap’ ile neyin kastedildiği meselesidir. Ayette geçen ‘Kitap’ ile kastedilenin ‘levh-i mahfuz’ olabileceği söylenmektedir.⁶⁵ Bu durumda Levh-i Mahfuz'dan bir bilgiye sahip olma bakımından Âsîf'in söz konusu edilemeyeceği açıktır. Çünkü Levh-i Mahfuz'daki bilgiler gaybî bilgi kapsamında olup, “O bütün gaybı bilir. Fakat gaybını hiç kimseye açmaz. Ancak seçtiği resule/elçiye açar.”⁶⁶; “Allah, meleklerden ve insanlardan resüller seçer. Muhakkak ki Allah, en iyi işitendir, en iyi görendir.”⁶⁷ ayetlerinin ifadesiyle, meleklerden veya insanlardan olan resullere bildirilen bir

⁶⁰ Ayette tahtı getirdiği belirtilen şahsın bizzat Hz. Süleyman'ın kendisi olduğunu çeşitli vecihlerle tercih etmiş olan Fahrüddin er-Razî'ye ve onunla aynı görüşü paylaşanlara yapılan itirazlar için bk., Aydemir, “Hz. Süleyman (a.s.)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İFD I*, s. 213-214

⁶¹ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, et-Tebatu'l-Ûlâ, Beyrut 1413 (1993), VII, 73

⁶² Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, et-Tebatu'l-Ûlâ, Beyrut 1413 (1993), II, 496-497

⁶³ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî Fî Tefsîri'l-Kurâni'l-Âzîm ve's-Seb'il-Meşânî*, XIX, 203

⁶⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî Fî Tefsîri'l-Kurâni'l-Âzîm ve's-Seb'il-Meşânî*, XIX, 203-204

⁶⁵ Bkz Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, XXIV, 198; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî Fî Tefsîri'l-Kurâni'l-Âzîm ve's-Seb'il-Meşânî*, XIX, 204

⁶⁶ 72 Cin, 26-27

⁶⁷ 22 Hacc, 75

bilgidir. Bu duruma en uygun ihtimaller ise Cebrail veya Süleyman Peygamberdir. İkinci bir ihtimal olmak üzere, ayette geçen ‘Kitap’ ile önceki peygamberlere indirilen kitapların kastedilmiş olabileceği söylenmektedir.⁶⁸ Önceki peygamberlere indirilen kitapları bilme konusunda da Hz. Süleyman’ın emri altındakilerden biri olan Âsıf’tan daha yetkin olacağı kuşkusuzdur. Bu bağlamda söz konusu edilen kitabın büyük ihtimalle Hz. Musa’ya indirilen Tevrat olabileceği akla gelmektedir. “*Ve Allah ona (İsa’ya) kitabı, hikmeti, Tevrat ve İncil’i öğretecek.*”⁶⁹ ayetinden hareketle, nasıl ki Yüce Allah sonraları Tevrat’ı İsa Peygambere öğretmişse, bunu Süleyman Peygambere de öğretmiş olması, Âsıf’a öğretmiş olmasından daha makul bir izah tarzı olacaktır. Son bir ihtimal olarak ayette bahsedilen ‘Kitap’ ile Hz. Süleyman’ın Belkıs’a yazmış olduğu mektup kastedilmiş olabileceği dile getirilmiştir.⁷⁰ Bu durumda ise Âsıf b. Berhiyâ’nın, bizzat Hz. Süleyman’a ait olan bir mektubu, Hz. Süleyman’dan daha iyi bilme iddiası geçerliliğini yitirmektedir.

Değerlendirme

Belkıs’ın tahtını getirenin Hz. Süleyman olduğu görüşüne karşı çıkan Süheylî gibi bir kısım âlimler, bu kişinin bizzat Hz. Süleyman olması yerine adamlarından birisinin olmasının, âyetlerdeki ifade üslubuna daha uygun düştüğü noktasından hareket ederlerken;⁷¹ Kuşeyrî gibi bir kısmı da bunun evliyanın kerametlerini inkâr anlamına geleceği tezinden yola çıkmışlardır. Örneğin konu hakkında oldukça net ifadelerle, Kuşeyrî şöyle demektedir: “Kim ki yanında kitaptan bir ilim bulunan kimsenin Süleyman olduğunu söylerse, kesinlikle evliyanın kerametlerini inkâr etmiş olur.”⁷²

Süheylî ve onun gibi düşünen âlimlerin aksine ayetteki ifade üslubunun, “yanında kitaptan bir ilim olan kimse” diye bahsedilen kişinin Hz. Süleyman olmasına uygun olabileceğini düşünen âlimlerin sayısı da azımsanamayacak kadar çoktur. Bizim bu çalışmamızda görebildiğimiz kadarıyla başta Tabînden olan Muhammed b. Münkedir olmak üzere tefsir sahibi âlimlerden Cübbâî, Zemahşerî, Râzî, Beyzavî, İzz b. Abdusselam, İbn Atiyye, Ebu Ca’fer Nahhâs ve Kurtubî gibi görüş sahipleri ayetteki ifade üslubunun, bahsedilen kişinin Hz. Süleyman olmasına aykırı olmadığını açıkça beyan etmektedirler. Her ne kadar sözü edilen âlimlerden bazıları, tahtı getiren kimsenin bizzat Hz. Süleyman olabileceğini, bir tercihte bulunmadan sadece görüşlerden biri olarak nakletmekteyse de tümü açısından üsluba dönük bir problemin söz konusu edilmediği ortaya çıkmaktadır.

Kuşeyrî’nin bu görüşünü paylaşan âlimlerin iddiasına gelince, burada tahtı getirenin Âsıf b. Berhiyâ değil de Hz. Süleyman’ın bizzat kendisi olduğunu

⁶⁸ Bk., Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr Mefatîhu’l-Gayb*, XXIV, 198; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî Fî Tefsîri’l-Kurâni’l-Âzîm ve’s-Seb’il-Meşânî*, XIX, 204

⁶⁹ 3 Al-i İmran, 48

⁷⁰ Bk., Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr Mefatîhu’l-Gayb*, XXIV, 198; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî Fî Tefsîri’l-Kurâni’l-Âzîm ve’s-Seb’il-Meşânî*, XIX, 204

⁷¹ Bk., Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XIII, 136; Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî Fî Tefsîri’l-Kurâni’l-Âzîm ve’s-Seb’il-Meşânî*, XIX, 203; Mevdudî de ayetin üslubuyla ilgili olarak, Süheylî’nin görüşüne benzer bir düşünceye sahiptir ki şöyle der: “Râzî, bu şahsın bizzat Hz. Süleyman’ın kendisi olduğunda ısrar eder. Râzî’nin bu görüşü, Kur’an-ı Kerim’in metnine dahi uymaz.” Mevdudî, *Tefhimu’l-Kur’ân*, IV, 114

⁷² Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XIII, 137

söylemenin evliyanın kerametlerini inkâr ile eşdeğerde görülmesi, çok tutarlı bir iddia olmasa gerektir. Zira evliyanın kerametlerini, getirip sadece bu olaya bağlamak ne derece doğrudur? Ayrıca bu olayda tahtı getirenin Hz. Süleyman olduğunu söylemek, neden zorunlu olarak evliyanın öteki kerametlerini inkâra zorlasın ki? Yanısıra buradaki olayı keramet ile izah etmeye çalışmak beraberinde başka zorlukları getirmektedir. Örneğin eğer tahtı, Âsif getirdiyse ve bunu tefsirlerimizde anlatıldığı gibi ism-i azam duasını yaparak gerçekleştirdiyse, aynı ism-i azamla bir başkası benzer bir olay için dua ettiğinde, aynı şekilde istenen olayın gerçekleşmesi gerekmez mi, velayet Âsif ile bitmediğine ve ism-i azamla bir şey istendiğinde yerine getirildiğine göre neden bu tür olaylar günümüzde de aynı şekilde gerçekleşmesin? Zira aynı tefsirlerde ism-i azamın hangisi olduğuyula ilgili de açıklamalar verildiğini de yaptığımız nakillerde görmüştük.

Anlatılanlarla beraber, acaba kerametın mucizeden daha üstün olduğu örnekler var mıdır? Bir veli, bir peygamberin gösterdiği mucizeden daha üstün olan bir keramet gösterebilir mi, gösterebilirse bu ne anlama gelir? Kerametın mucizeden daha üstün olduğu bir durumda, velinin de peygamberden daha üstün olmasını kabul etmek gerekmez mi?

Bu noktada yukarıda sorulan soruların cevaplarını, şu ayette anlatılan temel espriye kıyas ederek vermek daha isabetli görünmektedir: “*Biz herhangi bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırırsak veya onu unutturursak (ya da ertelersek), yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz. Allah’ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini bilmez misin?*”⁷³ ayetin ifadesine göre bir ayetin hükmü, ancak daha hayırlısıyla veya dengi bir hükümle kaldırılabilir. İmam Şâfi’ın çıkarımıyla bir ayeti, yine kendisi gibi bir ayet hükümden düşürebilir. Zira sünnet veya sünnetle gelen hüküm, Kur’an’la gelen hükümden hayırlı olmadığı gibi onun dengi de değildir. Sünnet, ancak sünnetin dengi olabilir.⁷⁴ Bu noktada diyebiliriz ki, nasıl ki sünnet, Kur’an’dan daha hayırlı ve daha üstün değilse, onun dengi olması da mümkün değildir. Kur’an mutlak anlamda sünnetten üstündür; aynı şekilde evliyadan zuhur eden kerametın de peygamberlerin eliyle meydana gelen mucizeden daha üstün olması mümkün olmadığı gibi ona denk olması iddiası da isabetli değildir. Öyleyse Belkıs’ın tahtının getirilmesi olayında, tahtı getirme işinin bir veliden çok bir peygambere nispet edilmesi daha tutarlı olsa gerektir.

Bununla birlikte tahtı getiren kişinin Hz. Süleyman (a.s)’ın kendisi olması, Razi’nin de belirttiği gibi dilin mantığı açısından da daha uygundur. Bu meyanda ism-i mevsûlün (ذی‌الذی) (Wellezî), sılası ile (علم من الكتاب/indehu ilmün minel kitab), bilinene işaret etmesi kaidesine göre, burada Kur’an’ın âyetleri iyi düşünüldüğünde “Yanında kitaptan bir ilim” olmakla bilinen kimse ancak Süleyman (a.s)’dır.⁷⁵ Çünkü aynı surenin başlarında “*Ve andolsun ki Dâvud (a.s)’a ve Süleyman (a.s)’a ilim verdik. Ve (onlar): Mü’min kullarının çoğundan bizi üstün kılan Allah’a hamdolsun, dediler.*”⁷⁶ Ayetin açık ifadesine göre, sure

⁷³ 2 Bakara, 106

⁷⁴ Bk., Şâfi’, Muhammed b. İdris, (150–204 H.), *er-Risale*, Tahkik ve Şerh: Ahmed Muhammed Şakir, el-Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrut, 1358 (1939), s. 108-109

⁷⁵ Bk., Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VI, 143

⁷⁶ 27 Neml, 15; Ayetin burada ifade ettiği aynı anlamı Enbiya suresinde geçen şu ayet-i kerime de desteklemektedir: “*Biz bu hükmü Süleyman’a kavratık, her birine de (Davud’a ve Süleyman’a) hüküm ve ilim verdik.*” 21 Enbiya, 79

bağlamında ilim verilenler Davud ve Süleyman peygamberlerdir. Ayrıca onların ağzından aktarılan “Mü’min kullarının çoğundan bizi üstün kılan Allah’a hamdolsun” cümlesi, bu üstünlüğün özellikle verilen ilim sebebiyle olduğunu akla getirmektedir. O halde, Davud peygamber vefat ettiğine göre “yanında kitaptan bir ilim” olmakla bilinen kişi olarak geriye Süleyman peygamber kalmaktadır. O, bahsedilen ilimle mü’min kulların çoğuna üstün kılındığı için şükretmektedir. Buna göre, surenin siyak ve sibakında hiçbir şekilde yer verilmeyen, adı-sanı geçmeyen Âsıf veya başkaca herhangi bir kişiye, sözü edilen üstünlüğü vermek, Kur’an’ın bağlamı açısından pek tutarlı değildir.

Yukarıda Davud ve Süleyman peygamberlere ilim verildiğini ve bu vesileyle mü’min kulların çoğuna üstün kılındıklarını ifade eden ayetten hemen sonraki ayette de şöyle denmektedir: “*Ve Süleyman (a.s), Dâvud (a.s)’a varis oldu. Ve: Ey insanlar! Kuşdili bize öğretili. Bize her şeyden verildi. Muhakkak ki bu, apaçık bir üstünlüktür, dedi.*”⁷⁷ Bu ayetin ifadesine göre de, Hz. Süleyman kendilerine kuşdilinin öğretildiğini söyledikten sonra yine kendisiyle babasına her şeyden verildiğini belirtmektedir. Kendilerine her şeyin verilmiş olması, elbette Belkıs’ın tahtını getirme ilmini de kapsayacak bir anlam çerçevesine sahiptir. Yanı sıra tahtı getirme meselesinde, öncelikli olarak akla gelebilecek en önemli bir unsur da rüzgâr olarak düşünülebilir. “*Sabah gidişi bir aylık mesafe, akşam dönüşü yine bir aylık mesafe olan rüzgârı da Süleyman’ın emrine verdik.*”⁷⁸ Dikkat edilirse ayette, uzun mesafeleri kısa zamanda aşmayı sağlayan rüzgârın adamlarından herhangi birinin emrine değil, bizzat Hz. Süleyman’ın emrine verildiği açıklanmaktadır. Öyleyse söz konusu edilen ilmin ve bunu gerçekleştirmeye sebep olabilecek vasıtaların, Hz. Süleyman’a değil de onun emri altında bulunan veli bir kula verildiğini düşünmeye sevk edecek bir anlatım tarzı söz konusu değildir. Böyle bir iddia sahibi, surenin bağlamından elde edebileceği herhangi bir doğrulayıcı unsura ulaşma imkânına sahip görünmemektedir.

Surenin ilerleyen bölümlerindeki bir ayette de şöyle denmektedir: “*Bunun üzerine (elçiler hediyelerle) Süleyman’a geldikleri zaman onlara dedi ki; Bana mal ile yardım mı ediyorsunuz? Allah’ın bana verdiği şeyler, size verdiği şeylerden daha hayırlıdır. Hayır, siz hediyenizle övünüyorsunuz.*”⁷⁹ Ayet-i kerimede, yanlarında kıymetli hediyelerle geldikleri anlaşılan Belkıs’ın elçilerine, Hz. Süleyman’ın söylediği ‘Allah’ın bana verdiği şeyler, size verdiği şeylerden daha hayırlıdır’ sözü enteresandır. Esasen, “*Süleyman’ın, cinlerden, insanlardan ve kuşlardan meydana gelen orduları onun önünde toplandı. Hep birlikte düzenli olarak sevk ediliyorlardı.*”⁸⁰ ayetinin ifadesiyle, ordusunda yer alan insanlara ek olarak cinlerin ve kuşların da kendisine itaatkar kılındığı Süleyman peygambere verilen imkanlar, hakikaten gerek Belkıs’a ve devletine verilenlerden, gerekse de başka insanlara bahşedilenlerden daha hayırlı ve daha üstün idi. Söz konusu edilen üstünlüğün de Hz. Süleyman’ın adamlarından herhangi birine değil de bizzat kendisine verilmiş olmasını düşünmek daha makuldür ki şu ayet-i kerimeler de bunu doğrular niteliktedir: “*Karınca vadisine geldikleri zaman bir karınca şöyle*

⁷⁷ 27 Neml, 16

⁷⁸ 34 Sebe’, 12

⁷⁹ 27 Neml, 36

⁸⁰ 27 Neml, 17

dedi: Ey karıncalar, yuvalarınıza giriniz! Süleyman ve onun orduları, farkında olmadan sakın sizi ezmesin. Bunun üzerine (Süleyman a.s.), onun sözüne gülerek tebessüm etti. Ve: Rabbim, bana, anne ve babama in'am buyurduğun ni'metlere şükretmekte ve Senin razı olduğun salih amelleri yapmakta beni başarılı kıl. Ve beni, rahmetinle salih kullarının arasına dâhil et, dedi."⁸¹ Ayette, "bana ve anne-babama verdiği nimetler" denmesinden hareketle, söz konusu ettiğimiz tahtı getirme üstünlüğünün ve nimetinin de bizzat Hz. Süleyman'a verildiğini düşünmek daha gerçekçidir.

Şu ayet-i kerime de tahtı getirme nimetinin bizzat Hz. Süleyman'a bahşedildiğini ifade etmeye dönük unsurlar taşımaktadır: "*Süleyman, tahtı yanında hazır hâlde görünce şöyle dedi: Bu, şükür mü, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemek için Rabbimin bana bir lütfudur. Kim şükrederse ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse (bilsin ki) Rabbim her bakımdan sınırsız zengindir, cömerttir.*"⁸² Şayet tahtı getiren Süleyman peygamberin kendisi değilse, bu durumda "Rabbim beni bununla denedi, şükür mü yoksa nankörlük mü edeceğimi görmek istedi" demiş olmanın güçlü ve tatminkâr bir izahını bulmak güçleşmektedir. Zira tahtı getiren o değil de veziri veya kâtibi Âsîf ise bu durumda imtihan edilenin Süleyman peygamber değil de Âsîf olması daha makul gözükmektedir. Hâlbuki ittifakla "bu, şükür mü, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemek için, Rabbimin bana bir lütfudur" sözünü, Hz. Süleyman'ın söylediği kabul edilmektedir. Öyleyse tahtı getirenin Hz. Süleyman olduğunu düşünmek, imtihan ve şükür olgusu açısından da daha makuldür.

Konumuz açısından Sâd suresinde yer alan şu ayet-i kerimeler de tamamlayıcı unsurlar içermektedir: "*Süleyman: Ey Rabbim! Beni bağışla ve bana öyle bir mülk ihsan et ki, ardından hiç kimseye nasip olmasın. Şüphesiz, bütün dilekleri veren sensin, dedi. Bunun üzerine biz rüzgârı onun emrine verdik. Onun emriyle istediği yere yumuşacık akardı. Dalgıç ve yapı ustası şeytanları da. Ve daha diğerlerini de zincirlerde bağlı olarak (Onun emrine verdik). İşte bu, bizim ihsanımızdır.*"⁸³ Dikkat edilirse ayet-i kerimede ifade edildiği üzere Hz. Süleyman, mülk ve hükümranlığı "bana ver" demek suretiyle kendisi için istemektedir. O halde söz konusu mülk ve hükümranlık kapsamında olan tahtı getirme işinin yine bizzat Süleyman peygambere izafe edilmesi, akla daha yatkın olan bir tercihtir. Zira ona bile verilmeyen bir yetkinliğin, emrindekilerden biri olan Âsîf'a verildiğini düşünmek, yapılan duanın özüne uygun bir mahiyet arz etmemektedir.

Netice olarak başta Tabînden olan Muhammed b. Münkedir olmak üzere müfessirlerimizden Razî ve Kurtubî'nin tercih ettiği; tefsir sahibi âlimlerden Cübbâî, Zemahşerî, Beyzavî, İzz b. Abdusselam, İbn Atiyye, Ebu Ca'fer Nahhâs gibi görüş sahiplerinin ayetteki ifade üslubuna aykırı bulmadıkları, tahtı getiren kişinin Hz. Süleyman olduğu görüşüne, daha tutarlı görünmesi nedeniyle katılıyoruz. Zira bütün müfessirler, "*Tahtı yanında hazır hâlde görünce şöyle dedi: Bu, şükür mü, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemek için,*

⁸¹ 27 Neml, 18-19

⁸² 27 Neml, 40

⁸³ 38 Sâd, 35

Rabbimin bana bir lütfudur.”⁸⁴ sözünü, Hz. Süleyman'ın söylediğini belirtirler. Demek ki Süleyman Peygamber, Yüce Allah'ın bizzat kendisini buna muvaffak kılması nedeniyle şükretmektedir. Öyleyse olay bir keramet olmanın ötesinde bir mucizedir. Mucizeler ise peygamberler eliyle meydana gelirler.⁸⁵

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'de, Süleyman Peygamber kıssasında anlatılan Belkıs'ın tahtının getirilmesi konusu anlatılırken, cinlerden olan İfrit'in sözünden sonra söze giren ve “Kitap ilmüne vakıf olan zat” olarak bahsedilen kişiyi tespit etme çalışmaları, müfessirleri hayli meşgul etmiş gibi görünmektedir.

“Göz açıp yummadan ben sana tahtı getiririm” diyen kişinin öncelikle meleklerden mi, yoksa insanlardan mı olduğu konusunda farklı fikirler ortaya çıkmış, sonra da her iki duruma göre ismi ve kimliği üzerinde ihtilaflar söz konusu olmuştur.

Bu bağlamda, gündeme getirilen görüşlerden biri de Belkıs'ın tahtını getirenin Hz. Süleyman'ın bizzat kendisi olduğu görüşüdür. Bu görüş işitildiğinde, hemen akla müfessir Râzî gelmektedir. Zira o, bu görüşü gerekçeleriyle birlikte güçlü bir üslupla dile getirmiştir. Hâlbuki Râzî'den önce Tabiûn dönemi âlimlerinden, Hz. Ayşe'nin dayısı Münkedir'in oğlu Muhammed b. Münkedir, aynı şekilde son derece net ifadelerle tahtı getirenin Hz. Süleyman olduğunu beyan etmiştir.

Yaptığımız okumalar esnasında, Muhammed b. Münkedir'e ait söz konusu bilgiyi, *Meâlimu't-Tenzil* tefsirinin sahibi İmam Beğavî'nin eserinde naklettiğini gördük. Beğavî'den yıllar sonra *Zâdu'l-Mesîr* tefsirinin sahibi Ebü Ferec İbn Cevzî de aynı bilgiyi nakletmektedir. İbn Cevzî ve Beğavî'den sonra İmam Kurtubî, aynı bilgiyi “bu Allah'ın izniyle güzel bir görüşür” demek suretiyle tercihinin belirten bir üslupla aktarmaktadır.

Meşhur müfessirlerimizden Alûsî ise Belkıs'ın tahtını getirenin Hz. Süleyman'ın bizzat kendisi olduğu görüşünü, Cübbâî'ye isnad etmektedir. Alûsî'ye ait bu ifade, tahtı getirenin Hz. Süleyman olduğunu söyleyen ilk kişinin, Ebu Ali Cübbâî olabileceğini akla getirmektedir. Hâlbuki vefat tarihleri itibariyle Ebu Ali Cübbâî, Muhammed İbn Münkedir'den 172 yıl sonrasına denk gelen bir dönemde yaşamıştır. Bu noktada Alûsî'nin belki de İbn Münkedir'den nakledilen bilgiyi gözden kaçırmış olabileceği ihtimali akla gelmektedir.

Burada, Belkıs'ın tahtını kimin getirdiğinin anlaşılması bağlamında, gözden kaçırılmaması gereken önemli bir husus da “yanında Kitap'tan bir bilgi olan kişi” ifadesinde geçen ‘Kitap’ ile hangi kitabın kastedildiği meselesidir. Ayette geçen ‘Kitap’ ile kastedilenin ‘levh-i mahfuz’ olabileceği söylenmektedir. Bu görüşün kabul edilmesi durumunda, Levh-i Mahfuz'dan bir bilgiye sahip olma bakımından, Âsıf b. Berhiyâ ihtimali ortadan kalkmakta, geriye Cebrail veya Süleyman Peygamber seçenekleri makul olarak kalmaktadır. İkinci bir görüş

⁸⁴ 27 Neml, 40

⁸⁵ Bk., M. Sait Şimşek, http://varide.biz/index.php-option=com_content&view=article&id=4563-belkisin-tahtini-km-getrd&catid=126-said-simsek&Itemid=302.htm; Erişim Tarihi: 15.03.2017; Adı geçen internet sayfasında Sait Şimşek hocanın mucize konusundaki şu değerlendirmesi de konuyu tamamlayıcı mahiyette bir vurguyu içermektedir: “Mucizeleri modern ilimlerle izah etmeye kalkışmak, peygamberlerin ispatı anlamı taşıyan mucizeleri basitleştirmek olur.”

olmak üzere, ayette geçen ‘Kitap’ ile önceki peygamberlere indirilen kitapların kastedilmiş olabileceği söylenmektedir. Önceki peygamberlere indirilen kitapları bilme konusunda da Hz. Süleyman’ın emri altındakilerden biri olan Âsîf’tan daha yetkin olacağını düşünmek, daha gerçekçi görünmektedir. Son bir ihtimal olarak ayette bahsedilen ‘Kitap’ ile Hz. Süleyman’ın Belkıs’a yazmış olduğu mektup olabileceği dile getirilmiştir. Bu görüşe göre de Âsîf b. Berhiyâ’nın, Hz. Süleyman’a ait olan bir mektubu, Hz. Süleyman’dan daha iyi bilme iddiası, gerçekçi bir iddia olmaktan uzak görünmektedir.

Kanaatimize göre, Süleyman Peygamber kıssasında tahtı getiren kimsenin ismi bizzat zikredilmeyince, üslubun da kısmen farklı ihtimallere elverişli olması sebebiyle erken dönem tefsir âlimlerinin bir kısmı, kıssadaki bu boşluğu, şifahî Yahudi rivayetlerinde vezir olarak ismi geçen Âsîf b. Berhiyâ ile doldurmakta bir beis görmediler. Sonraları bu fikir, bazı âlimlerle beraber halk arasında da yaygınlaşarak hüsn-i kabul gördü. Bunun yanısıra tasavvufî eğilimi ağır basan bazı âlimlerin, Belkıs’ın tahtını getirenin bizzat Hz. Süleyman olduğu görüşünü ilk dile getirenlerin Cübbâî ve Zemahşerî gibi mu’tezilî âlimler olduğunu söylemeleri sebebiyle, sonraki asırlarda insanlar genel anlamda bu görüşten uzak durdular. Hâlbuki bu konuda, gerek Kur’an’ın bağlamına, gerekse Neml suresinin siyak ve sibakına uygun olarak, tahtı getiren kimsenin bizzat Hz. Süleyman olduğunu söylemek, daha ilmî ve daha gerçekçi bir tutum olarak gözükmektedir.

Kaynakça

KUR’AN-I KERİM

ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Mufehres lielfâzi’l-Kur’an’il-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1990.

AKAYA, Hüseyin, “Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, yıl: 2010, C. 38, s. 60-62.

AYDEMİR, Abdullah, “Hz. Süleyman (A.S.)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi I*, İzmir 1983.

ÂLÛSÎ, Ebu’s-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Rûhu’l-Meânî Fî Tefsîri’l-Şurâni’l-Âzîm ve’s-Seb’il-Meşânî*, Dâr-u İhyâi’t-Turâsi’l-Arabiyyi, Beyrut tsz.

BEĞAVÎ, Muhyi’s-Sünne Ebu Muhammed el-Huseyn İbn Mes’ûd, *Meâlimu’t-Tenzîl*, (I-VIII C.) Tahkîk: Muhammed Abdullah en-Nemr vd., Dar-u Taybe, Riyad 1409 (1989).

BEYZAVÎ, Kâdı Nâsiruddîn Ebu Said Abdullah İbn Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî (v. 685), *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl* (I-II C.), Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2011.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-Muhîd*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, et-Tebatu’l-Ûlâ, Beyrut 1413 (1993).

EBÛ’L-LEYS es-Semerkandî, *Bahru’l-Ulûm*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, et-Tebatu’l-Ûlâ, Beyrut 1413 (1993).

ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır, (V. 1361/1942), *Hak Dini Kur’an Dili*, (I-X C.), (Sadeleştirme), Azim Dağıtım, İstanbul, tsz.

- FAHRUDDİN ER-RÂZÎ, *et-Tefsîru’l-Kebîr Mefatîhu’l-Gayb*, Daru’l-Fikr, et-Tebatu’l-Ûlâ, Beyrut 1401 (1981).
- GÖRMEZ, Mehmet, “İbnü’l-Münkedir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, yıl: 2010, C. 21, s. 157.
- GÜNGÖR, Mevlüt, Beğavî, Ferrâ, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, yıl: 1992, C. 05, s. 340-341
- HARMAN, Ömer Faruk, “Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, yıl: 2010, C. 38, s. 56-60
- İBN ATİYYE, Ebu Muhammed Abdulhak İbn Atiyye el-Endelusî, *El-Muharreru’l-Vecîz Fî Tefsîri’l-Kitabi’l-Azîz*, Dâr-u İbn Hazm, Beyrut, tsz.
- İBN CEVZÎ, Ebu’l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman, *Zâdu’l-Mesîr Fî İlmi’t-Tefsîr*, el-Mektebu’l-İslamî Dâr-u İbn Hazm, et-Tebatu’l-Ûlâ el-Cedîde, Beyrut 1423 (2002).
- İBN KESÎR, Ebu’l Fidâ İsmail ed-Dımeşkî, (V. 774/1373), *Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azîm*, (I-III C.), İhtisar ve Tahkîk: Sâbûnî, Muhammed Ali, Daru’l-Fikir, Lübnan-Beyrut, 1419 (1999).
- İZZ B. ABDİSSELAM, Abdulazîz b. Abdisselam es-Sülemî (v. 660 h.), *Tefsîru’l-İzz b. Abdisselam*, (I-II C), Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- KENAN, Muhammed, *Kurretu’l-Ayneyn ala Tefsiri’l-Celaleyn*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, tsz.
- KURTUBÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi’ Li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1971.
- MEVDUDÎ, Seyyid Ebu’l-A’lâ, *Tefhimu’l-Kur’an*, (I-VII C.), Çev. Kayani, Muhammed Han ve dğr., İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- NAHHÂS, Ebu Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail, *Meâni’l-Kur’an-i’l-Kerîm*, (I-VI C.) Tahkik: Muhammed Ali Sâbûnî, Mektebetü’l-Arabiyyeti’s-Suudiyyeti, et-Tebatu’l-Ûlâ, Riyad 1410 (1989).
- OKUR, Hüseyin, Dünya Saltanatından Gerçek Büyüklüğe: Belkıs Kıssası, <http://www.enfal.de/ev03.htm>, Erişim Tarihi: 19.09.2017
- SÂBÛNÎ, Muhammed Alî, *Safvetu’t-Tefâsîr*, (I-III C.), Dâru’s-Sabûnî, Kahire 2009.
- ŞAFİÎ, Muhammed b. İdris, (150–204 H.), *er-Risale*, Tahkik ve Şerh: Ahmed Muhammed Şakir, el-Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrut, 1358 (1939).
- TABERÎ, Ebu Ca’fer Muhammed İbn Cerîr (v. 310), *Câmiu’l-Beyân an Te’vîl-i Âyi’l-Kur’ân*, (I-XXV C.), Tahkik: Abdullah İbn Abdilmuhsin et-Turkî, Dâr-u Hicr, Kahire, tsz.
- YAVUZ, Yusuf Şevki - Avcı, Casim, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, yıl: 1999, C. 20, s. 543-549
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Cübbâi, Ebû Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, yıl: 1993, C. 8, s. 99-102.

ZEMAHŞERÎ, Cârullah Ebu'l Kâsım Mahmûd b. Ömer, (467–538 h.), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavamidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, (I-IV C.), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1415 (1995).